

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN
ŞƏRQŞÜNASLIQ
JURNALI

JOURNAL OF
ORIENTAL STUDIES
OF BAKU STATE UNIVERSITY

1/2025

E-ISSN 3134-7231

Bakı - 2025

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
21 oktyabr 2021-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir
(Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi 4361)*

Baş redaktor:
akademik Rafael Hüseynov

Redaksiya heyəti:

BELLINGERİ CAMPIERO

Professor; Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya

CAVADİ HƏSƏN

Professor; Kaliforniya Universiteti, ABŞ

CƏLİLOV OQTAY

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

ÇALISOVA NATALIYA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya

EKİCİ METİN

Professor; Ege Universiteti, Türk Dünyası

Araşdırmaları İnstitutu, Türkiyə

FİLİPPOV ALEKSANDR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

XƏNDAN AYDAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

KAZIMOV MEHDİ

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QARADAĞLI VUQAR

Filologiya elmləri doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QASIMOVA AİDA

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

LO MBAYE

Professor; Dyuk Universiteti, ABŞ

MANSOOR ASMA

Professor; İslamabad Beynəlxalq İslam

Universiteti, Pakistan

MƏMMƏDOVA ƏSMƏTXANIM

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

NİKOLAYEVA MARIYA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;

Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya

OÇİLOV OZODCON

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;

Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti,

Özbəkistan

RƏSULOĞ ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan

RÜSTƏMOV RUFƏT

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

SUFİYEV ŞODİMAXAMMAD

Filologiya elmləri doktoru, professor;

Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası,

Tacikistan

TOBİA STEFAN

Professor; Strasburq Universiteti, Fransa

Bakı Dövlət Universitetinin **ŞƏRQŞÜNASLIQ** jurnalı/Journal of **ORIENTAL STUDIES** of Baku State University, № 1, 2025. – 176 səh. Bakı, BDU, 2025.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Aida QASIMOVA

“BAXIŞLAR ONU GÖRƏ BİLMƏZ”: KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA GÖZ VƏSFİNİN NƏZƏRİ-ESTETİK ÇALARLARI

“No Vision Can Encompass Him”: The Theoretical and Aesthetic Aspects Of Eye Description In Classical Azerbaijani Poetry

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1051>

11

Aydan XƏNDAN

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ TÜRK ƏDƏBİYYATINDA KÖHNƏDƏN YENİYƏ KEÇİD VƏ ƏDƏBİ CƏRƏYANLAR

Transition From Old To New And Literary Currents In Turkish Literature At The End Of The 19th Century And Early 20th Century

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1056>

25

Nigar İSMAYILZADƏ

XV ƏSR TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA ZÜMRƏ ƏDƏBİYYATI VƏ İLAHİ EŞQ

Zumra Literature And Divine Love In 15th-Century Sufi Poetry

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1015>

38

Rafael HÜSEYNOV

SHAHRASHUB IN EASTERN POETRY AND NATIONAL SELF-EXPRESSION IN URDU SHAHRASHUBS

Şərq şeirində şəhraşub və urdu şəhraşublarında milli özünüifadə

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1064>

45

Şəhla ABDULLAYEVA

SÖZLƏ SEYR EDƏN RUH: ŞEYX FƏRİDƏDDİN ƏTTAR NİŞAPURİ

A Soul Journeying Through The Word: Farid Al-Din Attar Of Nishapur

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1029>

69

DİLÇİLİK

Əsmətəxanım MƏMMƏDOVA

FARS DİLİNDƏ KİPLƏŞƏN SAMİT BİRLƏŞMƏLƏRİNİN FONETİK SƏCİYYƏSİ (NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”Sİ ƏSASINDA)

Phonetic Characteristics Of Consonant Clusters In Persian (Based On Nizami Ganjavi's “Khamsa”)

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1046>

81

Heybət HEYBƏTOV

ŞAHİD BEYTLƏRİN FİLOLOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

The Philological Significance Of Shahid Bayts

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1035>

95

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÇEVİRMƏLƏR

Əsgər RƏSULOĞ

TÜRKDİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ YALANÇI EKİVALENT PROBLEMI

False Equivalents Problem In The Turkish-Azerbaijani Translation

109

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1075>

Eldost İBRAHİMOV

RƏQƏMSAL TEXNOLOGİYA DÖVRÜNDƏ TƏRCÜMƏŞÜNASLIQDA SÜNI İNTELLEKT VƏ İNSAN AMİLİ

Artificial Intelligence And Human Factor In Translation In The Era Of Digital Technology

122

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1012>

Gülnar ƏQİQ CƏFƏRZADƏ

ŞEYX FƏRİDƏDDİN ƏTTAR NİŞAPURİ. "ŞEYX SƏNAN" HEKAYƏTİ

Sheikh Faridaddin Attar Nishapuri. The Story Of "Sheikh Sanan"

129

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1001>

TƏQDİMATLAR, RƏYLƏR, DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

Kəmalə NURİYEVA

ABBASQULU AĞA BAKIXANOV. RİYAZÜL-QÜDS (ilk tam nəşri haqqında)

Abbasqulu Agha Bakikhanov. Riyāz Al-Quds (About The First Complete Edition)

151

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1058>

Rafael HÜSEYNOV

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDAKI SİRƏLƏRƏ AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIĞINDAKI İLK KOMPLEKS YANAŞMADA MÜSBƏT VƏ DƏQİQLƏŞDİRİLMƏLİ MƏQAMLAR

Positive Points To Be Clarified In The First Comprehensive Approach To Siras In Arabic Literature Within Azerbaijani Oriental Studies

155

<https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1023>

APA7 qaynaq göstərmə təlimatı

172

Nəşrə dair tələblər

174

Publication requirements

175

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 821.512.161

DOI <https://doi.org/10.30546/209805.2025.101.2.1015>

XV ƏSR TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA ZÜMRƏ ƏDƏBİYYATI VƏ İLAHİ EŞQ

NİGAR İSMAYILZADƏ*

Xülasə

XIII-XIV əsrlər Anadolu da türk təsəvvüf ədəbiyyatının yaranma dönəmidirsə, XV-XVI yüzillər də təkkə şeirinin zirvəyə çatdığı əsrlərdir. Təkkə ədəbiyyatının vəzn, qafiyə, şeir şəkli baxımından kamilləşməsi dönəmi də XV yüzildir. XV əsr təsəvvüf ədəbiyyatında ilahi eşq təsəvvüfi zümərə ədəbiyyatı adlandırılan təriqət şairlərinin əsərlərində lirik tərənnümünü tapmış olur. Ədəbiyyatşünaslar zümərə ədəbiyyatını qadiri, mövləvi, xəlvəti, ələvi-bəktəşi və mələmi-həmzəvi olmaqla üç yerə bölür. XV yüzildə təkkə ədəbiyyatının Əşrəfoğlu Rumi, Kamal Ümmi, Dədə Ömər Ruşəni, Akşəmsəddin, Əbdürrəhim Rumi kimi böyük təmsilçiləri də vardı. Şeirin poetikası, üslubu, deyim tərzü baxımından, təriqətindən asılı olmayaraq, təkkə şairlərinin, demək olar ki, hamısı Yunus Əmrə məktəbinin davamçısı idi. Hacı Bayram Vəli milli ədəbiyyatın inkişafında, ilahi eşqin yayılmasında böyük rol oynadı. XV yüzil türk təkkə şeiri təsəvvüf terminləri baxımından da zəngin bir dövrdür. Həmin dövr şairləri də ilahi eşq konsepsiyalarında terminologiyadan geniş istifadə etmişlər.

Açar sözlər: təsəvvüf, zümərə ədəbiyyatı, ilahi eşq, Hacı Bayram Vəli, əhli-beyt

Giriş

XIII-XIV əsrlər Anadolu da türk təsəvvüf ədəbiyyatının yaranma dönəmidirsə, XV-XVI yüzillər də təkkə şeirinin zirvəyə ulaştığı əsrlərdir. XV əsrdə artıq təkkə şeirinin bütün tərəfləri bəlli olmuş, inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Təkkə ədəbiyyatının vəzn, qafiyə, şeir şəkli baxımından kamilləşməsi dönəmi də XV yüzildir. XV əsr türkcə və özəlliklə də xalq şeiri üslubunda yazılan əsərlərin kəmiyyətə artdığı dövrdür. Bu dövr sadəcə xronoloji baxımdan deyil, həmçinin, ilahi eşqə fərqli baxışların yetkinləşdiyi ilə də seçilir. Belə ki, ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının mələmi-həmzəvi ədəbiyyatından fərqləndiyi, hər ikisinin də mövləvi şeirlərindən ayrıldığı zamanın başlanğıcı da XV əsrdir.

XV əsr türk-İslam dünyasında təriqətlərin və təsəvvüf ədəbiyyatının əsas ağırlığı müsəlman mədəniyyəti mərkəzlərində – Buxara, Səmərqənd, Herat, Təbriz və İstanbulda cəmləşir. Dini elmlərlə – fiqh, hədis, təfsir, kəlamla yanaşı irfan elmi və dünyəvi elmlər – tibb, həndəsə, riyaziyyat və s. sürətlə inkişaf edir. Baş verən savaqlar da, məsələn, 1402-ci ildə Əmir Teymurla İldırım Bəyazidin Ankara döyüşü bu inkişafı dayandıra bilmədi. XII-XIII yüzillər Anadolu sülalələrinin çoxu Xorasandan gəlmişdisə, XV əsrdə Anadolu da anadan olan təriqət əhli və şairlər yetişdi. Bunların içində Anadolu doğumlu Hacı Bayram Vəli, Yazıçızadə Mehmet, Akşəmsəddin Mehmet, Əşrəfoğlu Rumi, Süleyman Çələbi, İbrahim Tənnuri kimi nəhəng simalar vardı.

Ümumilikdə təsəvvüf şeiri və təsəvvüfün təsirində qalan divan ədəbiyyatı rəsmi dini görüşlərə, xüsusən də sünni şəriətinə əks görünən bir çox mövzuları işləməyə başladı. XV əsr təkkə şairləri, özəlliklə də xalq üslubunda yazan sufi şairlər yazdıqları

* Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Bakı Dövlət Universiteti Şərqişünaslıq fakültəsi; nigarismailzadeh@gmail.com

əsərlərdə İslam ənənəsinə uyğun olmayan bir çox anlayışları, istilahları və mövzuları, o cümlədən, *meyxana, içki, kilsə, zünnar, Allahla bir olmaq, Haqqın kölgəsi olmaq* və s. ədəbi mühitə gətirdilər. Bütün bunlar şəriət əhli tərəfindən xoş qarşılanmadı, yazanlar tənqid və təqib olundu, günahlandırıldı, şeirlər isə küfr elan edildi. Y.Şəfəqin də yazdığı kimi, əslində bu cür məcazi sözlər sufilerin vəcd halındakı sözləridir. Təsəvvüf şeirindəki məcazi söyləmənin bir səbəbi də mütəsəvvüflərin həqiqətləri, içlərində saxladıkları sirləri təriqət əhli olmayanlara açmaq istəmələrinə görə idi (Şafak, 1995: 12).

Zümrə ədəbiyyatı və ilahi eşq

XV əsr təkkə ədəbiyyatının nümayəndələri şeirlərində sənətkarlıqdan daha çox təbliğat məqsədi güddüklərindən əsərlərində əruz xətlərinə (izafə, imalə, qafiyə, vəzn), qulaq qafiyələrinə rast gəlmək mümkündür. Təbii ki, təsəvvüf şairlərinin içində əsərlərini yüksək sənətkarlıqla yazmış sənətkarlar da var idi. Məsələn, Əşrəfoğlu Rumi, Dədə Ömər Ruşəni buna örnək ola bilər. Bütövlükdə sufi şeirinin divan şeiri qədər estetik, lirik, bədii cəhətdən mükəmməl, əruz baxımından çox az xətalı olmamasının əsas səbəbi onun məlum bir məqsədlə yazılmasıdır. Bu məqsəd Allaha həmd etmək, peyğəmbəri təsvif etmək, vəhdəti-vücudu yaymaq üçündür. Şeir onlara görə məqsəd yox, fikirlərini çatdırmaq və ya sirri gizlətmək vasitəsidir. Hal əhli olmayan oxuculara bu şeirlər zövq vermədiyi üçün ziyalılar arasında geniş yayılmamışdır. Təzkiyəçilər də estetik cəhətdən zəif olan bu şairləri əsərlərinə daxil etməmiş və nəticədə divan kimi tərtib edilməyən təkkə şeirlərinin çoxu itib-batmışdır. Yalnız XVI əsrin təzkiyəçisi Lətif “Təzkiyətü-şüəra və təbsiratün-nuzəma” adlı əsərində təsəvvüf şeirinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermişdir: “*Vəli olan bu şairlər şeirlərində xalq bəyənsin deyə sənət və xəyallara müraciət etməzlər. Öyünmək və şöhrət qazanmaq üçün söz deməzlər. Allah üçün hər cür pis niyyət və məqsəddən üz çevirirlər. Bilindiği kimi, bir iş Allah rizası üçün olursa, ancaq o zaman hər cür pis niyyət və məqsəddən təmizlənmiş olur. Onların sözləri bütövlükdə Cənab Haqdan gələn ilham və feyzlə deyilmişdir. Allah onlara necə ilham və feyz vermişsə, heç dəyişdirib pozmadan eləcə də yazıb təsbit etmişlərdir*” (Latifi, 2000: 119).

XV əsr təsəvvüf ədəbiyyatında ilahi eşq əsasən A.Gölpınarlının “təsəvvüfi zümrə ədəbiyyatı” adlandırdığı (Gölpınarlı, 1958: 371-375) təriqət şairlərinin əsərlərində lirik tərənnümünü tapmış olur. A.Gölpınarlı bunları əsasən iki yerə – məlami-həmzəvi və ələvi-bəktaşə ədəbiyyatı kimi bölsə də, Füzuli Bayat zümrə ədəbiyyatını qadiri, mövləvi, xəlvəti, ələvi-bəktaşə və məlami-həmzəvi olmaqla üç yerə bölür. Belə ki, məlami-həmzəvi ədəbiyyatla ələvi-bəktaşə təkkə şeiri ümumi sufi terminologiyası ilə bərabər özlərinin formalaşdırdıkları bir çox anlayışlardan, ədəbi sənətlərdən də istifadə etmişdir. İlahi eşq konsepsiyası baxımından “*Məlami-həmzəvi ədəbiyyat tərkibində həm ələvi, həm də bəkri təriqətləri birləşdirir. O baxımdan təkkə ədəbiyyatının ikinci qolu fərqli düşüncələrə sahib çoxçeşidli ədəbi nümunələrdən ibarətdir. Məlami-həmzəvi ədəbiyyatın ən səciyyəvi cəhəti təvəllanı (Ali-əbanın vilayətini tanımaq, onları sevmək, onları özünə dost bilmək) qəbul edib, təberranı (Ali-əbaya düşmən olan Yezid və tərəfdarlarını inkar etmək, onlardan çəkinmək) qəbul etməməkdir. Bununla yanaşı, məlami-həmzəvi ədəbiyyatda silsilətüz-zəhəb (on iki imamı sevmək və qəbul etmək) varsa da, bir o qədər geniş yayılma sahəsinə malik deyildir*” (Bayat, 2013: 326). Məlami-həmzəvi təkkə şeirinin bəzi nümayəndələri daha çox şiə əqidəsinə yaxınlıqları ilə bilinirlər. Hər halda məlamilər heç bir halda əhli-sünnə əqidələrini mənimsəməmiş, ortodoks dediyimiz sünni İslama gizli

müxalifətləri ilə önə çıxmışlardır. Məsələn, Hacı Bayram Vəlinin (XV əsr), Bosnalı Həmzə Balinin (XVI əsr), Əhməd Sarbanın (XVI əsr), Qayğusuz Vizəli Əlaəddinin (XVI əsr), Laməkani Hüseyn Əfəndinin (XVII əsr), Bosnalı Abdullahın, Olanlar Şeyxi İbrahimin (XVII əsr), Sunullah Qaybinin (XVII əsr) şeirlərində vəhdəti-vücuda anlayışı ilə birlikdə özlərinə məxsus terminlərdən sıx-sıx faydalandıqları da görünür.

Qadiri, mövləvi, xəlvəti və məlami-həmzəvi təkkə şeirindən fərqlənən ələvi-bəktəşi poeziyasının üslub sadəliyi XV və daha sonrakı yüzillərdə durulmağa, heca vəznə aparıcı mövqeyə çıxmağa başladı. Bu zümrənin təkkə ədəbiyyatı vəhdəti-vücuda mövzusunun işləməklə yanaşı, daha çox Məhəmməd, Əli, Əhli-beyt, on iki imam, imamət, təvəlla və təbərta mövzularına, yol, ərkan məsələlərinə ağırlıq verdi. İlahi eşq Allah-Məhəmməd-Əli üçlüsünün vəhdətində təqdim edildi ki, bu anlayışa heç bir təsəvvüf ədəbiyyatında rast gəlmək mümkün deyildir. Ələvi-bəktəşi şeirində önə çıxan əsas fikir birlikdir. Bu konseptual fərq ələvi-bəktəşi şeirinin parlaq nümayəndələri olan Hacı Bəktəş Vəlinin (XIII əsr), Səid Əmrənin (XIII-XIV əsrlər), Abdal Musanın (XIV əsr), Qayğusuz Abdalın (XIV-XV əsrlər), Təmənnayinin (XV əsr), Sadıq Abdalın (XV əsr), Küçük Abdalın (XV əsr), Güvənc Abdalın (XV əsr), Xətəinin, Muhyiddin Abdalın (XVI əsr), Yəmininin (XVI əsr), Pir Sultan Abdalın (XVI-XVII əsrlər), Qul Himmətin, Aşıq Viraninin (XVII əsr) və başqalarının əsərlərində açıq şəkildə görünür. Ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının ən bariz tərəfi Haqqa çatmağın yalnız bir yolunu – eşq yolunu qəbul etmələri və şeirlərində də ilahi eşqi müxtəlif tərəflərdən işləmələridir.

XV yüzildə təkkə ədəbiyyatının qadiriyyə təriqətinin şairi Əşrəfoğlu Rumi, xəlvətiyyə şairlərindən Kamal Ümmi və Dədə Ömər Ruşəni, zeyniyyə təriqətinin Anadoludakı böyük nümayəndəsi Əbdürrəhim Rumi kimi böyük təmsilçiləri də vardı. Şeirin poetikası, üslubu, deyim tərzə baxımından təriqətdən asılı olmayaraq təkkə şairlərinin, demək olar ki, hamısı Yunus Əmrə məktəbinin davamçıları idi və ya ən azından Yunusun təsir dairəsində yetişmişdi. Bu təsəvvüfi zümrə ədəbiyyatları arasındakı fərq həm bəzi təsəvvüfi mövzulara münasibətdə, həm də təriqətlərinin ədəb-ərkanına, sülukuna uyğun, istifadə etdikləri terminologiyada və ən əsası da ilahi eşqə yanaşma tərzində özünü göstərir. Ən başlıcası ilahi eşq məsələsinin bütün təriqət şairlərində Haqqa çatmağın tək yol olduğunda birləşmələridir. Onu da demək lazımdır ki, XV əsr təkkə şeiri əsasını Hacı Bayram Vəlinin qoyduğu məlami-həmzəvi məşrəb şairlərinin çoxluğu ilə müşahidə edilir.

XV yüzildə Anadoluda anadan olan və yetişən, həm hecada, həm də əruzun hecaya yaxın xalq üslubunda yazan təkkə şairlərindən Hacı Bayram Vəli şeirlərini yüksək sənətkarlıqla, vəcdlə yazmışdır. Hacı Bayram Vəli öz adı ilə bağlı təriqətin qurucusu, dövrünün böyük mütəfəkkiri idi. Anadoluda bəktəşilikdən sonra sadə xalq arasında ən çox yayılmış təriqətlərdən biri olan bayramiyyə türk ədəbiyyatı tarixində həm də böyük təkkə şairləri yetişdirməsi ilə şöhrət qazanmışdır. Dərin dini təhsil alan və müdərris vəzifəsinə qədər yüksələn Hacı Bayram Vəli (v.1429/30) qaynaqlarda Somuncu Baba, Əkməkçi Qoca, Dəli Əkməkçi kimi adlarla tanınan Hamidüddin Aksarayini görəncə müdərrislikdən uzaqlaşmış, təsəvvüf yoluna girmişdir. Şeyx Hamidüddin Aksarayı Ərdəbil ocağının şeyxi Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin nəvəsi Xacə Əlidən təsəvvüf elmini öyrənmiş, Aksaraya yerləşərək çörəkçiliklə məşğul olmuş, fikir və düşüncələrini geniş bir əraziyə yaya bilmişdir. Şeyx Hamidüddin Aksarayı Şeyx Şüca vasitəsilə Hacı Bayramı Kayseriyə dəvət etmiş, orada onun gözü önündə bir neçə kəramət göstərmişdir. Bunu görəncə Hacı Bayram Somuncu Babaya bağlanmış, müridi olmuşdur. Sonradan Hacı Bayram Vəli şeyxi ilə bərabər Ruma, Şama, Hicaza getmiş, üç il Məkkədə qalmışdır.

Getdiyi yerlərdə o, təsəvvüfi biliklərini daha da dərinləşdirmiş, Aksaraya gəlmiş, Somuncu Babanın vəfatından sonra Ankaraya qayıtmışdır. Sülukunu tamamladıqdan sonra da səfəviyyə və nəqşibəndiyyə təriqətlərini birləşdirərək özünün müstəqil təriqətini qurmuşdur.

Bəzi qaynaqlara görə, əsasən oturaq əkinçi xalqdan olan müridlərinin sayına görə bayramiyyə ozamankı Osmanlı dövlətinin ən böyük təriqəti halına gəlmişdi. Bunu görən bəzi din adamları onun şəriətə uymayan hərəkətlərə yol verdiyi bəhanəsiylə dövrün hökmdarına şikayət etdilər. Sultan II Murad sorğu-sual üçün onu Ədirnəyə dəvət etdi. Hacı Bayram Vəli Akşəmsəddin və bir neçə başqa müridi ilə birlikdə saraya getdi və göstərdiyi kəramətlə sultanın dərin rəğbətini qazandı, heç bir şey soruşulmadan bir müddət Ədirnədə qaldı, məsciddə vəzlər verdi və böyük hörmətlə geri göndərildi.

Hacı Bayram Vəlinin bizə ikisi əruzda, üçü də heca vəznində yazılmış beş şeiri gəlib çatmışdır. Buna baxmayaraq, Hacı Bayram Vəli milli ədəbiyyatın inkişafında, ilahi eşqin yayılmasında böyük rol oynadı. Hacı Bayram Vəlinin ilahiləri o qədər axıcı, anamlı, mənə yükü ilə doludur ki, bu şeirlər bayramiyyə təriqətində uzun illər zikr yerinə istifadə edilmişdir. Onun şeirlərində hüsn və eşq anlayışları vəhdəti-vücut təlimini işləməkdə əsas vasitə və məqsəd olmuşdur.

Hacı Bayram Vəliyə görə, dünyaya aldanmamağın, masuvaya bağlanmamağın, nəfsin qulu olmamağın tək yolu ilahi eşqdən keçir. Kim ki özünü sevgisində yox edəcək qədər eşqə mübtəla edir, onun könlündə dünyaya yer qalmaz. Dünya maddi varlıq deməkdir, aşıqın işi maddi varlığı tərk edərək mənəvi varlığa qovuşmaqdır. Nə qədər ki könlüdə maddi varlıq var, ora mənəvi varlıq girə bilməz. Hacı Bayram Vəli təsəvvüf ədəbiyyatında məşhur olan bir ilahisində belə deyir:

*Çalabım bir şar yaratmış iki cihan aresinde
Bakılacak didar görünür ol şarın kenaresinde*

*Ol şardan oklar atılır gelür cigere batılır
Arifler sözü satılır ol şarın bazaresinde*

*Nagehan bir şara vardum ol şarı yapılır gördüm
Ben dahi bile yapıldum taş u toprak aresinde*

*Ol şar dediğim gönüldür ne delidür ne ushdur
Aşıklar kanı sebildür ol şarın kenaresinde*

*Şagirtleri taş yonarlar yonup üstada sunarlar
Çalabın ismin anarlar ol taşın her paresinde*

*Bu sözü arifler anlar cahiller bilmeyüp tanlar
Hacı Bayram kendü banlar ol şarın minaresinde* (Güzel, 1990: 117).

Hacı Bayram Vəlinin vəcd və ilhamla yazdığı ilahilərinin anlamı haqqında bir-birindən fərqli şərhlər yazılmışdır. Bu isə şairin şeirlərinin həm zamanında, həm də sonrakı dövrlərdə çox məşhur olduğuna işarədir. Hacı Bayram Vəli məlami şeirinin və sonradan yaranacaq məlami-həmzəvi ədəbiyyatın fikir babasıdır. Onun poetik formada qoyduğu məsələlər sonradan daha da inkişaf etdirilərək məlami-həmzəvi şeirinin

prinsiplərinə çevrilmişdir. F.Bayatın fikirləri bu təkkə şeirinin özəlliklərini göstərmək baxımından dəyərlidir: “Məlamî-həməzəvi ədəbiyyatda eşq və cəzbə ən çox işlənmiş mövzulardır. Ona görə də zikr, əsmə, yəni Tanrının gözəl adlarını xatırlayaraq yola girmə, tac, xirqə, təkkə, xanəgah kimi dərişlərin toplandıqları yerlər, sülukda nəfsin yeddi dayanacağı keçməsi və s. kimi təriqətlərə məxsus termin və anlayışları qəbul etmədikləri üçün məlamî-həməzəvi ədəbiyyatda bu mövzulara rast gəlmək olmur, əgər bunlardan bəhs edilsə belə, qınanaraq, rədd edilərək bəhs edilir” (Bayat, 2013: 328). Onun həm vəhdət məqamını, həm də bayramiyyə təriqətinin ədəb və ərkanını göstərən ilahilərindən biri də hecəda yazdığı “Sən səni bil sən səni” rədifli yeddilikdə yazdığı ilahisidir.

*Bilmək istersen seni
Can içre ara canı
Geç canından bul anı
Sen seni bil sen seni*

*Görünen sifətdür
Anı gören zətdür
Gayri ne həcetindür
Sen seni bil sen seni*

*Kim bildi əfalını
Ol bildi sifətini
Anda buldu zətini
Sen seni bil sen seni (Güzel, 1999: 296).*

Bu şeirdə bayramiyyə təriqətinin dairə inancı əks olunmuşdur. A.Gözəlin izahına baxılırsa, şeirdə üç mərtəbədən söhbət gedir. Bayramilərə görə, Tanrı zikr zamanı coşan, özündən gedən dərişin bir dairə olan könlündə təcəlli edir. Könlün qarşılıqlı olaraq iki yayının birləşdiyi yer Tanrının təcəlligahı, yəni görünüş sahəsidir. Bayramilikdə dəriş öncə bütün əhvalı Allahdan bilir, sonra işlərin, sifətlərin də Allahın sifətlərindən başqa bir şey olmadığını anlayır. Nəhayət, sifətlərin də zətin təcəllisi olduğunu və varlığın da tək olduğunu, hər şeyin Allahda olduğunu dərk edir. Bu üç mərtəbə:

- a) tövhidi-əfal, yəni bütün işlərin, hərəkətlərin Allahdan gəldiyinə inanmaqdır;
- b) tövhidi-sifət, yəni bütün varlıqlarda Allahın təcəlli etdiyinə inanmaqdır;
- c) tövhidi-zat, yəni hər sifətin bir zəti təcəllisi olduğunu bilməkdir (Güzel, 1999: 296).

Məsələyə ilahi eşq baxımından yanaşsaq, aşiqin bu üç dairədən keçib Haqda əriməsi, yaxud da daha doğru ifadəylə, sevənlə sevilənin Allahın təcəllisindən başqa bir şey olmadığı fikrinin gəldiyini görürük. Çünki aşiqin əhvalı onun sifətinin, sifəti də zətinin güzgüsüdür, yəni zətin məqamında özünü bilib Rəbbini tanımışsa, bu onun sifətində yazılıdır, sifətində yazılanlar da onun əhvalına, işlərinə əks etmişdir. Hacı Bayram Vəlinin təsəvvüf ədəbiyyatında bir önəmli xidməti də Xorasan məlamiliyini yeni formada Anadoluya gətirməsi oldu. Onun məlamiliyi bu axının ikinci inkişaf mərhələsi kimi xarakterizə edilir. Hacı Bayram Vəlinin əsaslarını qoyduğu bu türk məlamiliyi çox

tez bir zamanda Anadoluya yayıldı. Bunu onun bizə gəlib çatan şeirlərində məlamiliyi bir nəşə və hal dərəcəsinə qaldırmasında da görürük.

Burada ilahi eşq məsələsində bir şeyi də nəzərdə saxlamaq lazımdır. Təsəvvüf şairləri şeirlərinin əsas mövzusu olan ilahi eşqi divan şairlərinin əksəriyyətlə təsvir və tərənnüm etdikləri bəşəri eşqdən fərqləndirmək üçün xüsusi terminologiyadan, məcazlardan və alleqorik ibarələrdən istifadə etmişlər. Ona görə də hər kəsin anlama bilməyəcəyi bu şeirləri ilk baxışda *eşq, aşiq, məşuq* sözlərindən istifadə etmədən ilahi eşq kimi başa düşmək çətinidir. Bunun üçün bir çox məcazların, istiarələrin, bənzətmələrin, terminlərin, təkrirlərin təsəvvüfi anlamını bilmək lazımdır. Çünki *eşq, həyəcan, təcəlli, varlıq, yoxluq, Haqq* kimi terminlərin xüsusi anlamı vardır və bunlar əsrlərcə təkkələrdə işlənilib hazırlanmış, təkkə ədəbiyyatı tərəfindən də lirik bir örtüyə bürünmüşdür.

Nəticə

XV yüzil türk təkkə şeiri təsəvvüf terminləri baxımından zəngin bir dövrdür. Hətta din və təsəvvüf mövzularından bəhs etməyən şeirlər yazan bəzi divan şairləri də sufi şairlərin bu geniş və çoxmənalı təsəvvüf terminologiyasından faydalanmışlar. Həm təkkə, həm də divan şeiri üçün ortaqlıq olan bu terminlərdən bir neçəsini misal olaraq vermək mümkündür. Məsələn, *şərab, mey* ilahi eşq, Allah eşqi mənasında; *mug, dərviş, haqqın yolçusu* mürid anlamında; *piri-muğan, mürşid* rəhbər mənasında; *mevxana* təriqət, təkkə anlamında; *məhbub, məşuq* Allah anlamında; *zülf, muy, əbru* kimi çoxişlənən sözlər Allahın birlik sifəti, əsrari-ilahi mənalarında; *şam* ilahi nur anlamında, *saqi* mürşid mənasında; *kasə, qədəh, cam* aşiqin könlü, *mütrüb* ilahi həqiqəti öyrədən və s. mənalarında təsəvvüf terminləri kimi işlədilmişdir.

QAYNAQLAR:

1. Bayat, F. (2013). *Türk təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı*. Bakı: Elm və təhsil.
2. Gölpınarlı, A. (1968). Halk edebiyatında zümre edebiyatları. *Türk Dili/ Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı*, c.19 (207), 357-364.
3. Güzel, A. (1999). *Dini-tasavvufi türk edebiyatı*. Ankara: Akçağ.
4. Güzel, A. (1990). *Hacı Bayram Velinin üç ilahisi ve şerhi*. I.Uluslararası Hacı Bayram sempozyumu bildirileri. Ankara.
5. Latifi. (2000). *Tezkiretüş-şuara ve tabsiratün-nuzama*. Hazırlayan R.Canım, Ankara: AKM Yayınları.
6. Şafak, Y. (1995). Tasavvufi şiirde mecazi anlatım üzerine. *Yedi iklim, cild 8 (59)*. İstanbul.

Zumra Literature and Divine Love in 15th-Century Sufi Poetry

NIGAR ISMAYILZADE**

Abstract

While the thirteenth and fourteenth centuries mark the formative period of Turkish Sufi literature in Anatolia, the fifteenth and sixteenth centuries represent the peak of tekke poetry. The fifteenth century, in particular, was the era in which tekke literature reached maturity in terms of meter, rhyme, and poetic form. In the Sufi literature of the fifteenth century, the concept of divine

** Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor; Baku State University, Faculty of Oriental Studies; nigarismailzadeh@gmail.com

love found its lyrical expression in the works of tariqa poets associated with what is known as zumra literature. Scholars classify zumra literature into the Qadiri, Mevlevi, Khalwati, Alevi-Bektashi, and Malami-Hamzawi traditions. The fifteenth century also witnessed prominent representatives of tekke literature such as Eşrefoğlu Rumi, Kemal Ümmi, Dede Ömer Ruşeni, and Abdürrahim Rumi. In terms of poetics, style, and mode of expression, almost all tekke poets – regardless of their tariqa affiliations – were followers of the Yunus Emre school. Hacı Bayram Veli played a major role in the development of national literature and in the dissemination of the idea of divine love. Turkish tekke poetry of the fifteenth century is also notable for its richness in Sufi terminology. Poets of this period made extensive use of such terminology in articulating concepts of divine love.

Keywords: Sufism, zumra literature, divine love, Haji Bayram Veli, Ahl al-Bayt

Зумра-литература и божественная любовь в суфийской поэзии XV века

НИГАР ИСМАИЛЗАДЕ***

Резюме

XIII-XIV века являются периодом становления тюркской суфийской литературы в Анатолии, тогда как XV-XVI столетия стали эпохой расцвета текке-поэзии. Именно XV век считается временем поэтического совершенствования текке-литературы с точки зрения метра, рифмы и поэтических форм. В суфийской литературе XV века божественная любовь нашла своё лирическое воплощение в произведениях поэтов тарикатского направления, относимых к так называемой зумра-литературе. Литературоведы подразделяют зумра-литературу на направления кадирийе, мевлевийе, хальветийе, алеви-бекташи и мелами-хамзавийе. В XV веке в текке-литературе появились такие выдающиеся представители, как Эшрефоглу Руми, Камал Умми, Деде Омер Рушени, Акшемседдин, Абдурахим Руми. С точки зрения поэтики, стиля и манеры выражения почти все поэты текке, независимо от их тарикатской принадлежности, являлись продолжателями школы Юнуса Эмре. Хаджи Байрам Вели сыграл значительную роль в развитии национальной литературы и распространении идеи божественной любви. Тюркская текке-поэзия XV века отличается также богатством суфийской терминологии. Поэты этого периода широко использовали терминологию при выражении концепции божественной любви.

Ключевые слова: суфизм, зумра-литература, божественная любовь, Хаджи Байрам Вели, Ахль аль-Байт

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.04.2025

Çара qəbul tarixi: 19.05.2025

Çap olunma tarixi: 28.10.2025

*** Кандидат филологических наук, доцент; Бакинский государственный университет, Факультет востоковедения; nigarismailzadeh@gmail.com